

Чет тилларни
уқитиши
замонавий
масалалари:

ЧЕТ ТИЛЛАРНИ УҚИТИШ
ЗАМОНАВИЙ АСУЛОСЛАРИ
МАСАЛАЛАРИ

онд ҳамма томондан эътироф этилган ягона фикр мавжуд эмас. Бир гуруҳ тилшунослар тил ва нуткнинг фарқ қилиниши тилшунослик назарияси учун қонуний ва самарали деб ўйлайди. Бошқа тилшунослар эса бундай фаркланиш умумий тилшунослик муаммоларини мукамал ишлаб чиқилишига ва тил ривожланишининг асосий ғояларига мос келмайди деб ўйлайди. Учинчи гуруҳ тилшунослар тил билан нуткни фарқлаш мумкинлиги ва фойдали эканлигини тан олган ҳолда, тил ва нутқ ҳодисанинг икки томонидир деб қарайди. Сўнгги фикрга қўшилиш анча қийин, чунки тил ва нуткнинг бирлиги айнан бир хил моҳиятга ҳодисалардир деб ҳисоблашга асос бўла олмайди.

Маъшхур тилшунос олим Л.В.Шчерба тилда учта томонни: нутқ фаолияти, тил тизими ва матнни фарқ қилиш лозимлигини кўрсатади. Унинг фикрига кўра, нутқ фаолияти - гапириш ва нуткни тушуниш жараёнларидан, тил тизими, тиллар дугатлари ва грамматикалардан, тил материали эса матндан иборатдир. Тилнинг нутқдан асосий фарқи шундан иборатки, тил, тил воситалари тизимидан иборатдир, нутқ эса бу тизимдан фойдаланиш жараёни ва натижаси демакдир. Нутқий муомала ижтимоий ҳодиса ҳисобланади. Нуткнинг тилдан фарқи шундаки, нутқ бир пайтда индивидуал рухий ҳодиса саналади, тизим сифатидаги тил эса ижтимоий ҳодисадир: нутқ ривожланувчан, ўзгарувчан, вазият билан боғлиқ ва тасодифий ҳодисадир. Тил эса ички алоқаларнинг мужассамланган тизими бўлиб, у ўз моҳиятига кўра доимий, қатъий, ўзгармас ҳодиса саналади. Тил бирликлари шаклан-семантик жиҳатида кўра тизимга бирикади. Нутқда тил бирликлари коммуникатив мазмун асосида ўз вазифасини бажаради. Тил ва нутқ тушунчасини фарқлаш, методика учун жуда муҳимдир. Замонавий тилшуносликда тил деганда ижтимоий аҳамиятга эга бўлган коммуникатив шифрни ва у ёки бу жамият кишилари онгида мустаҳкамланган. Бу коддан фойдаланиш ҳақида қондалар тушинилади. Бошқа қилиб айтганда, тил бу алоқа учун зарур ва етарли тил воситалари тизими ва улардан фойдаланиш қондаларидан, нутқ эса тил тизимининг маълум нуқтаи ҳаракатларида фойдаланишида иборатдир, яъни у алоқа жараёнини ҳам, шу жараён маҳсули бўлган матнлар ўз ичига олади. Бундай фарқларни ҳисобга олиш методика учун муҳимдир.

Академик Л.В.Шчерба айтиб ўтганидек, тилни том маънода билиш учун тил тизимини билишнинг таъминлаш керак, лекин у бу тизимдан муомала воситаси сифатида фойдаланишига олиб келмайди. Тилдан амалий фойдаланиш учун нутқини ўзгартириш учун тил воситалари ва улардан фойдаланиш қондаларига эмас балки уларни нутқий характерларидан фаол равишда қўллашни билиш зарур. Юқоридагилардан келиб чиқиш ўқитиш жараёнида тил воситаларини эса сақлаш ва уларни қўллаш малакасининг мустаҳкамлашни кўзда тутмай, муомалада машқ қилиш, яъни нутқий характерларни амалга ошириш ҳам ҳисобга олинмиши керак, деган хулосага келиши мумкин.

Тил ва нутқ тушунчаларини, тил ва нутқ бирикмаларини ажратилади. Фоиемалар, морфемалар, сўзлар ва гаплар каби бирликлар тил бирликлари

онд ҳамма томондан эътироф этилган ягона фикр мавжуд эмас. Бир гуруҳ тилшунослар тил ва нуткнинг фарқ қилиниши тилшунослик назарияси учун қонуний ва самарали деб ўйлайди. Бошқа тилшунослар эса бундай фаркланиш умумий тилшунослик муаммоларини мукамал ишлаб чиқилишига ва тил ривожланишининг асосий ғояларига мос келмайди деб ўйлайди. Учинчи гуруҳ тилшунослар тил билан нуткни фарқлаш мумкинлиги ва фойдали эканлигини тан олган ҳолда, тил ва нутқ ҳодисанинг икки томонидир деб қарайди. Сўнгги фикрга қўшилиш анча қийин, чунки тил ва нуткнинг бирлиги айнан бир хил моҳиятга ҳодисалардир деб ҳисоблашга асос бўла олмайди.

Маъшхур тилшунос олим Л.В.Шчерба тилда учта томонни: нутқ фаолияти, тил тизими ва матнни фарқ қилиш лозимлигини кўрсатади. Унинг фикрига кўра, нутқ фаолияти - гапириш ва нуткни тушуниш жараёнларидан, тил тизими, тиллар дугатлари ва грамматикалардан, тил материали эса матндан иборатдир. Тилнинг нутқдан асосий фарқи шундан иборатки, тил, тил воситалари тизимидан иборатдир, нутқ эса бу тизимдан фойдаланиш жараёни ва натижаси демакдир. Нутқий муомала ижтимоий ҳодиса ҳисобланади. Нуткнинг тилдан фарқи шундаки, нутқ бир пайтда индивидуал рухий ҳодиса саналади, тизим сифатидаги тил эса ижтимоий ҳодисадир: нутқ ривожланувчан, ўзгарувчан, вазият билан боғлиқ ва тасодифий ҳодисадир. Тил эса ички алоқаларнинг мужассамланган тизими бўлиб, у ўз моҳиятига кўра доимий, қатъий, ўзгармас ҳодиса саналади. Тил бирликлари шаклан-семантик жиҳатида кўра тизимга бирикади. Нутқда тил бирликлари коммуникатив мазмун асосида ўз вазифасини бажаради. Тил ва нутқ тушунчасини фарқлаш, методика учун жуда муҳимдир. Замонавий тилшуносликда тил деганда ижтимоий аҳамиятга эга бўлган коммуникатив шифрни ва у ёки бу жамият кишилари онгида мустаҳкамланган. Бу коддан фойдаланиш ҳақида қондалар тушинилади. Бошқа қилиб айтганда, тил бу алоқа учун зарур ва етарли тил воситалари тизими ва улардан фойдаланиш қондаларидан, нутқ эса тил тизимининг маълум нуктаи ҳаракатларида ифодаланишида иборатдир, яъни у алоқа жараёнини ҳам, шу жараён маҳсули бўлган матнлар ўз ичига олади. Бундай фарқларни ҳисобга олиш методика учун муҳимдир.

Академик Л.В.Шчерба айтиб ўтганидек, тилни том маънода билиш учун тил тизимини билишнинг таъминлаёди, лекин у бу тизимдан муомала воситаси сифатида фойдаланишига олиб келмайди. Тилдан амалий фойдаланиш учун нутқини ўзгартириш учун тил воситалари ва улардан фойдаланиш қондаларига эмас балки уларни нутқий характерларидан фаол равишда қўллашни билиш зарур. Юқоридагилардан келиб чиқиш ўқитиш жараёнида тил воситаларини эса сақлаш ва уларни қўллаш малакасининг мустаҳкамлашни кўзда тутмай, муомалада машқ қилиш, яъни нутқий характерларни амалга ошириш ҳам ҳисобга олинмиши керак, деган хулосага келиши мумкин.

Тил ва нутқ тушунчаларини, тил ва нутқ бирикмаларини ажратилади. Фоиемалар, морфемалар, сўзлар ва гаплар каби бирликлар тил бирликлари

ланади. Тилшуносликнинг янги соҳаси ҳисобланган матн
шунослиги гапин эмас, матнни нутқ бирлиги сифатида қабул қилинган.
Айтилган гап ёки жумла матннинг алоҳида кўриниши деб қаралади.
Академик Л.В.Щерба синтагмани нутқнинг энг кичик бирлиги деб
ҳисоблаган. Тил ва нутқ бирликларини аниқлаш методика учун муҳим
аҳамият касб этади. Тил бирликлари ҳисобланган, фонемалар, морфемалар,
сўзлар ва ҳоказоларни ўзлаштириш жараёнини таъминлаш учун уларнинг
ўзига хос хусусиятларини билиш керак. Бундай материал тилшуносликдан
олинади.

Кейинги пайтларда структурал тилшуносликнинг ривожланиши билан
боғлиқ равишда моделлаштириш масалаларига катта эътибор берилмоқда.
Тилшунослик фанида моделларнинг ишлаб чиқишини чет тилини ўқитиш
методикаси учун ҳам катта аҳамиятга эга бўлади. Статистик моделлар
китобий ёзма услубнинг турли хил кўришдаги матиларининг ўзига хос
хусусиятларини аниқлашда ёрдам беради. Демак, бундай моделлар
ўқувчиларни аста-секин асл матиларга олиб келадиган ўқув матиларининг
тузиш учун асос бўлади. Бундай моделлар ўқитишни эгаллаш учун
ўрганиладиган тил воситаларининг мажмуасини белгилайди ва нотаниш
материалнинг киритилиши қай даражада мумкинлигини аниқлайди. Базис
моделлари методика учун яна ҳам кўпроқ қийматга эга, чунки аниқ мавжуд
бўлган гапларнинг чексиз миқдори базис моделлардан ҳосил қилинади ёки
келтириб чиқарилади. Базис моделлари гап босқичида сўнги структураларни
характерлайдиган мавҳум белгилардан иборатдир. Базис моделлари одатда
қуйидаги белгилар билан ифодаланади.

S- субъект, P-предикат, O- воситасиз объект, N- от, V- феъл, A- сифат, Adv-
равиш ва х.к. Чет тили ўрганиш амалиётида гап тузилишининг мавҳум
чизмаси ҳолидаги моделлар эмас, аниқ гаплар қўлланилади. Масалан: S-P-O
тузилишга қуйидаги асл гаплар мос келиши мумкин: **I have written a letter.**

У ёки бу моделни ақс эттирувчи бундай гаплар типовой гаплар ёки нутқ
намуналари деб аталади, чунки улар намуна ёки қолип ролини ўйнайди.
Турли лексик ва грамматик шаклларга эга бўлган уч элементли гапларнинг
қўл сонли миқдори шуларга мувофиқ тузилиши мумкин. Оғзаки нутққа
ўргатишда ана шундай намуналардан фойдаланишнинг мақсадга
мувофиқлиги нутқ механизми ҳақидаги психологик фактлар билан ҳам
тасдиқланмоқда. Масалан: Н.И.Жинкин киши онгида синтактик
чизмаларнинг сакланиши ҳақида ўз тахминини старичча асослади.
Айтиладиган гаплар ана шу чизмаларга мос равишда тузилади. Шунинг нутқ
намуналари асосида ўқувчилар онгида бирданига маълум структурал
синтактик чизма изи қолади. Структурал тилшуносликнинг ривожланиши
билан нутқ намуналари ёки типовой гапларнинг ажратилиши мустақкам
лингвистик асосга эга бўлади, нутқ намунасининг ўзи эса оғзаки нутқни
ўргатиш асос бирлигига айланади.

Чет тиллар ўқитишда нутқ фаолияти малака ва кўникмалари кишида
барпо қилинган она тили тизими мавжудлиги шароитида шаклланади; бундан
ташқари мактаб ўқувчисида ва талабаларда рус тили тизими шаклланиш

даврида бўлади шунинг учун чет тилларни самарали ўқитиш жараёнини тизимли қилишда умумий ва хусусий тилшуносликка бид далилларни ҳисобга олиш зарур. Махсус лингвистик ва методик изланишларнинг тухонлик беришича мактабда, лицей ва коллеждарда ўқитиладиган тиллар бир-бирига ижобий, ҳам салбий таъсир кўрсатади.

Ҳали яхши ўрганилмаган ижобий таъсир шундан иборатки, она тилида таркиб топган катор кўникмалар чет тилини ўзлаштиришга кўчирилади. Масалан: матнни овоз чиқариб ўқиш кўникмасини эгаллаш болалар ёки мактабда ўқимаган катта ёшдагиларда чет тилини ўрганаётган саводли ўқувчиларга нисбатан катта қийинчилик келтириб чиқаради. Чет тилини ўзлаштиришда она тили тизимини бириш, айниқса, она тили ўрганилаётган тилларда ўхшаш ҳодисалар мавжуд бўлганда, ўқувчиларга ёрдам беради. Ана шундай ижобий таъсир кўчирилиш деб аталади, сабаби шуки, малака ва кўникмалар она тилидан чет тилига кўчирилади.

Шу билан бирга она тили чет тилини ўзлаштиришга акс таъсир кўрсатади. Унинг моҳияти шундан иборатки, ўқувчи ўз она тилининг одатланган меъёрини чет тилига кўчиради. Масалан: ўқувчилар чет тили товушларини она тили товушларига ўхшатиб талаффуз қилади. Она тилидаги нисбатан эркин бўлган сўз тартиби меъёрини Ғарбий Европа тилларига олиб киради, она тилидаги ўхшаш ҳодисаларнинг маъноларини чет тили ҳодисаларига нисбатан ногўгри қўллайди.

Тилшуносликка оид изланишлар шуни кўрсатадики, икки тил тизимининг алоқаси даврида учинчи тизим пайдо бўлиб, унинг тузилиши йўл қўйилган хатолар билан ифодаланади. Бундай тизим чет тили ўрганаётган киши онгида ҳосил бўлади. Интерференциянинг кўрсаткичлари бўлиб хатолар хизмат қилади. Икки тил тизими контакти пайтида пайдо бўладиган интерференция ва кўчирилиш ҳодисаларини ҳисобга олиб, методикаси ўрганилаётган чет тилини она тили билан таққосланишнинг ўзинга хос хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда ўқув жараёнини шундай ташкил қилиш керакки, кўчирилиш ҳодисаси кенг қўлланилиши ва интерференция ҳодисасининг олди олинишини таъминлини зарур.

ЧЕТ ТИЛ ЛЕКСИКАСINI ЎРГАТИШГА ДОИР

С.Қалаандарова, З.С.Азаматова, ТТЕСИ.

Инглиз тили лексикасининг лингвистик хусусиятлари уни ўргатишга, ўрганишга таъсир қилади. Ўқитувчи бу хусусиятлардан ижобий, унумли фойдаланса, мақсадга эришиши осонлашади. Инглиз тили лексикасининг лингвистик хусусиятларини 3 гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Инглиз тили лексикасини алоҳида ўзини олгандаги лингвистик хусусиятлар.
2. Ўқувчи она тили лексикасини инглиз тили лексикаси билан билан таққослагандан келиб чиқадиган лингвистик хусусиятлар.